

ЕВОЛЮЦИЯ НА ПОНЯТИЕТО „ПРИБОЩАВАЩО ОБРАЗОВАНИЕ“ В МЕЖДУНАРОДНИТЕ ДОКУМЕНТИ

Лилия Лозанова

Резюме: Приобщаването в съвременния свят е понятие, чието съдържание е разгърнато на различни нива – като феномен, като приоритет, като ценност, като цел и т.н. Дефинирано е в документи на различни международни институции и организации като УНИЦЕФ, ЮНЕСКО, Съвета на Европа, ООН, Европейския съюз и др. Целта на настоящата статия е да представи основните положения в дефинициите на приобщаващото образование в нормативните документи на международни институции и организации.

Ключови думи: приобщаващо образование, международни документи

EVOLUTION OF THE CONCEPT OF "INCLUSIVE EDUCATION" IN INTERNATIONAL DOCUMENTS

Lilia Lozanova

Abstract: Inclusion in the modern world is a concept whose content is deployed at different levels - as a phenomenon, as a priority, as a value, as a goal, etc. It is defined in documents of various international institutions and organizations such as UNICEF, UNESCO, the Council of Europe, the United Nations and the European Union, etc. The purpose of this article is to present the main points in the definitions of inclusive education in the normative documents of international institutions and organizations.

Keywords: inclusive education, international documents

УВОД

Приобщаването в съвременния свят е понятие, чието съдържание е разгърнато на различни нива – като феномен, като приоритет, като ценност, като цел и др.

То е дефинирано в документи на различни международни институции и организации като УНИЦЕФ, ЮНЕСКО, Съвета на Европа, Организацията на обединените нации, Европейския съюз и др.

В XXI век приобщаването е една от водещите ценности на модерното общество, представено в образованието. На пръв поглед изглежда парадоксално, че в глобалната и свързана реалност, в която живеем, е необходимо да бъдат приобщени групи от хора с разнообразен профил и характеристики.

МЕТОДОЛОГИЯ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Целта на настоящата статия е представяне на основни моменти в дефинициите за приобщаващото образование в нормативните документи на международни институции и организации.

Прилага се анализ на документи като „систематичната процедура за преглеждане или оценяване на документи“ (Bowen, 2009), разгърнат в контекста на „качествения анализ“ (Bowen, 2009).

ДИСКУСИЯ

Б. Такворян-Солакян посочва, че „с настъпването на 21 век образоването заема все по-голямо място в човешкия живот“ (Takvoryan-Solakyun, 2016). То има съществен принос за изграждането на демократични и приобщаващи общества. Въпреки това различни предизвикателства в международен план са причина за разделение и неравенства.

Докладът за мониторинг на глобалното образование за 2020 г. на ЮНЕСКО (Global Education monitoring report, 2020) посочва, че „68% от държавите имат определение за приобщаващо образование в своите закони, политики и практики, но само 57% от определенията обхващат множество маргинализирани групи. В 26% от страните определението за приобщаващо образование обхваща само хора с увреждания“ (Global education monitoring report, 2020).

Докладът на ЮНЕСКО за наблюдение на напредъка обхваща тенденциите в 209 държави за постигането на образователните цели, приети от държавите – членки на ООН, в Програмата за устойчиво развитие до 2030 г.

В хронологичен план образованието е признато за човешко право през 1948 г. През 1960 г. Конвенцията на ЮНЕСКО срещу дискриминацията в образованието уточнява какво трябва да направят правителствата, за да предотвратят „нарушаването на равното третиране в образованието“ (чл. 1). Конвенцията се фокусира върху гарантирането, че всички учащи се ползват с равен достъп и качество на образованието по отношение на човешкото достойнство, но не включва увреждането сред характеристиките, които биха могли да доведат до „разграничаване, изключване, ограничение или предпочитане в образованието“ (Global education monitoring, 2020).

За UNICEF приобщаващото образование е „най-ефективният начин да се даде на всички деца справедлив шанс да ходят на училище, да учат и да развиват уменията, от които се нуждаят, за да процъфтяват“ (UNICEF).

Дефиницията на Асоциацията за приобщаване (ALLFIE) за приобщаващото образование е „образование, което включва всички, хора без увреждания и хора с увреждания (включително тези със „специални образователни потребности“), които учат заедно в масови училища, колежи и университети“ (The Association for Inclusion).

Според Центъра за изследване на приобщаващо образование (Centre for Studies on Inclusive Education) „правото на децата на приобщаващо образование е широко признато в международното право за правата на човека“ като „право на образование без дискриминация на каквато и да е основа, включително пол, увреждане, етнически произход и други аспекти на идентичността“ (Centre for Studies on Inclusive Education). Отчита се фактът, че днес образователната среда се променя бързо и приобщаването се „основава на морална позиция, която цени и уважава всеки индивид и приветства разнообразието като богат ресурс за обучение“ (Centre for Studies on Inclusive Education).

Като ключови международни документи, които регламентират това право Центърът за изследване на приобщаващо образование посочва Конвенция на ООН за правата на хората с увреждания (2006), Конвенция на ООН за правата на детето (1989), Международен пакт за икономически, социални и културни права (1966), Международна конвенция за премахване на всички форми на расова дискриминация (1965), Конвенция на ЮНЕСКО срещу дискриминацията в образованието (1960), Декларация на ЮНЕСКО от Саламанка (1994) и др.

Конвенцията на ООН за правата на детето декларира в чл. 28 и 29, че всяко дете има право да получи образование „въз основа на равни възможности“, насочено към „развитие на личността, на талантите му, умствените и физическите му способности“ (Convention on the Rights of the Child, 1989).

Конвенцията на ЮНЕСКО срещу дискриминацията в образованието (1960) превъплъщава „принципите за равни възможности и третиране в образованието“ на ООН (Kaplan, Vista, 2022).

Декларацията от Саламанка и рамката за действие относно специалните образователни потребности (1994) се базират на Световната декларация за образование за всички. В нея по-детайлно е дефинирано приобщаващото образование (пак там).

Декларацията от Саламанка е първата, която „оспори на глобално ниво „мощната и общоприета идея, че децата със специални образователни потребности не принадлежат към масовите училища или общообразователните системи“ и въведе основан на правата подход към образованието на деца с увреждания“ (Inclusive education for persons with disabilities – Are we making progress?, 2019).

В тази връзка П. Марчева-Йошовска споделя, че „стандартните

правила на ООН за равнопоставеност и равни шансове на хората с увреждания са осъществени в Декларацията и Рамката за действие от Саламанка (от 10.06.1994 г.) относно образованието на децата със специални потребности“ (Marcheva-Yoshovska, 2023).

В чл. 24 от Конвенцията на ООН за правата на хората с увреждания се признава правото на образование на хората с увреждания, като държавите се задължават „да осигуряват приобщаваща образователна система на всички нива и учене през целия живот, насочено към пълното развитие на човешкия потенциал и чувството за достойнство и самооценка и засилването на зачитането на правата на човека, основните свободи и човешкото многообразие“ (United Nations).

Прави впечатление, че дефинициите в международните документи от ХХ век се фокусират върху това, че всяко дете има право на образование, и се акцентира върху равния достъп до него. Може да се предположи, че през миналия век това право е подлагано на съмнение и затова изрично трябва да бъде защитено със силата на нормативни актове.

Сред международните документи по темата за приобщаващото образование е Декларацията от Инчон, известна като „Образование 2030“ (Incheon Declaration and Framework for Action for the implementation of Sustainable Development Goal 4 Ensure inclusive and equitable quality education and promote lifelong learning opportunities for all). Тя е приета от 184 държави – членки на ЮНЕСКО, на 4 ноември 2015 г. в Париж и аргументира необходимостта от приобщаващо образование в нашия все по-свързан и глобален свят.

Държавите, подписали Декларацията „Образование 2030“, приемат, че „образованието е обществено благо, основно човешко право и основа за гарантиране реализирането на други права. То е от съществено значение за мира, толерантността, човешката реализация и устойчивото развитие“ (Incheon Declaration and SDG4 – Education 2030 Framework for Action, 2015).

Основната ѝ визия е трансформиране на живота чрез образование и признаване на важната му роля като „основен двигател на развитието“ (пак там).

Трансформирането се осъществява на базата на „включването и равнопоставеността във и чрез образованието“, което е „крайъгълният камък на трансформиращата образователна програма“ (пак там). Специален акцент е качеството на образованието „при всички условия и на всички нива на образование“, което осигурява „учене през целия живот“ (пак там).

Визията на документа е синтезирана в заглавието на приоритет 4 – „Осигуряване на приобщаващо и справедливо качествено образование и насърчаване на възможностите за учене през целия живот за всички“ и съответните цели.

Заложен е конкретен срок за изпълнение до 2030 г., като в цел 4 е записано, че дотогава трябва да се постигнат редица подцели:

- 4.1. да се гарантира, че всички момичета и момчета завършват безплатно, справедливо и качествено начално и средно образование, водещо до подходящи и ефективни учебни резултати;
- 4.2. да се гарантира, че всички момичета и момчета имат достъп до качествено предучилищно образование, така че да са готови за основно образование;
- 4.3. да се осигури равен достъп на всички жени и мъже до достъпно и качествено техническо, професионално и висше образование, включително университетско;
- 4.4. да се увеличи значително броят на младите хора и възрастни, които имат подходящи умения, включително технически и професионални умения, за заетост, за достойни работни места и предприемачество;
- 4.5. да се премахнат на различията между половете в образованието и да се гарантира равен достъп до всички нива на образование и професионално обучение за уязвимите групи, включително хора с увреждания, коренно население и деца в уязвимо положение;
- 4.6. да се гарантира, че всички младежи и значителна част от възрастните ще придобият математическа грамотност;
- 4.7. да се гарантира, че всички учащи се придобиват знанията и уменията, необходими за насърчаване на устойчивото развитие, чрез образование за устойчиво развитие и устойчив начин на живот, права на човека, равенство между половете, насърчаване на култура на мир и ненасилие, глобално гражданство и оценяване на културното многообразие“ (нак там).

Декларацията е насочена не само към приобщаване на хората с обучителни затруднения, но предвижда премахване на „всички форми на изключване и маргинализация, различия и неравенства в достъпа, участието и резултатите от обучението“ (нак там).

Високо ниво на обобщение на целевите групи е в заявената позиция, че „нито една образователна цел не трябва да се счита за постигната, освен ако не е постигната от всички“ (нак там).

В Декларацията от Инcheon приобщаващото образование е дефинирано като качествено. Под термина „качествено“ се разбира това образование, „което насърчава творчеството и знанията и гарантира придобиването на основните умения за грамотност и смятане, както и аналитични, решаване на проблеми и други когнитивни, междуличностни и социални умения на високо ниво. Също така развива уменията, ценностите и нагласите, които позволяват на гражданите да водят здравословен и пълноценен живот, да вземат информирани решения и да отговарят на местни и глобални предизвикателства чрез образование“ (нак там).

Според Европейска агенция за специални образователни потребности и приобщаващо образование качествено образование „предоставя на

младите хора знанията, уменията и нагласите, с които да постигнат успех в живота и да се справят с многобройните предизвикателства, които ги очакват. На равнище ЕС визията за качество в образованието включва „усвояване на основни умения, включително компетентности в областта на цифровите технологии, което е предпоставка за успех в живота, за намиране на удовлетворяваща работа и за активно гражданско участие“ (Donali, Uotkins, 2021).

Посочени са и пътищата за приобщаване, като държавите, подписали Декларацията от Инчеон, се ангажират да направят „необходимите промени в образователните политики“, да съсредоточат усилията си върху хората в най-неравностойно положение, като гарантират, че „никой не е изключен“ (Incheon Declaration and SDG4 – Education 2030 Framework for Action, 2015).

При хронологичен преглед на международните документи, като се достигне до „Образование 2030“, прави впечатление, че има еволюция в разбирането за приобщаване от деклариране на всеобщо право за образование – първоначално се защитава правата на определени групи деца със специални образователни потребности, след това поетапно се включват други групи деца, като обхват на включване се разширява и глобализира.

За ЮНЕСКО „приобщаващото образование работи за идентифициране на всички пречки пред образованието и тяхното премахване, като обхваща всичко – от учебни програми до педагогика и преподаване. Работата на ЮНЕСКО в тази област се ръководи първо от Конвенцията на ЮНЕСКО срещу дискриминацията в образованието (1960), както и от „Цел за устойчиво развитие 4“ и Рамката за действие „Образование 2030“, които подчертават приобщаването и равенството като основа за качествено образование (Global education monitoring report, 2020).

В англоезичната научна литература за понятията „включващо“ и „приобщаващо образование“ се ползва думата „inclusive“, която има различни преводи за понятието на български език.

В този смисъл Индексът за включване (Бут и Ейнскоу, 2011) обобщава някои от идеите за включващото образование, сред които са следните:

- прилагане на приобщаващи ценности в действие;
- подкрепа на всеки да почувства, че принадлежи към общността;
- увеличаване на участието на деца и възрастни в учебни и преподавателски дейности, взаимоотношения и общности на местните училища;
- намаляване на изключването, дискриминацията, бариерите пред обучението и участието;
- преструктуриране на култури, политики и практики, за да се отговори на многообразието по начини, които оценяват всички еднакво;
- свързване на образованието с местните и глобалните реалности;

- признаване на правото на децата на висококачествено образование в тяхното населено място;
- акцент върху развитието на училищните общности и ценности, както и постиженията;
- признаване, че включването в образованието е един от аспектите на включването в обществото (Centre for Studies on Inclusive Education).

Peder Naug анализира дефинициите за приобщаващото образование на различни международни институции и установява, че „се различават“, но имат „няколко общи елемента“ (Naug, 2017). Освен това авторът акцентира, че липсва единно универсално институционализирано определение за приобщаващо образование. Той различава хоризонтално и вертикално, както и тясно и широко определение на приобщаващото образование, като прави разлика между теоретичните дефиниции и реалната практика в приобщаващото образование в различните страни по света.

Според изследователя „хоризонталното измерение включва общото разбиране и прилагане на приобщаващото образование. Това е институционализирането на субстанциалното съдържание на понятието. Вертикалното измерение се отнася до съгласуваността между различните политически и организационни нива в обществото и училището. Комбинацията от тези измерения създава основата за разбиране и практикуване на приобщаването (нак там) .

Тясната дефиниция за приобщаване е свързана със специалното образование. Naug анализира съответните изследователски бази данни от 2012 г., като обобщава, че преобладаващата употреба на термина „включване“ е във връзка със специално образование и увреждания.

Доминиращите теории за приобщаващото образование гласят, че учениците с увреждания трябва да имат право на пълноправно членство в редовни класове заедно с деца от същия квартал в местните училища. Там те трябва да имат достъп до диференцирана и индивидуализирана подкрепа, програми и оценки (нак там).

Ученият посочва, че „широката дефиниция на включване засяга всички ученици и маргинализирани групи, а не само тези с увреждания. Това е в съответствие с Декларацията от Саламанка от 1994 г., която обхваща всички групи ученици, застрашени от проблеми в училище поради разнообразие (ЮНЕСКО 1994). Тя включва всички ученици в опасност от сегрегация и тяхното право да участват в общи учебни дейности в рамките на обикновената училищна система, независимо от специални нужди, пол, етническа принадлежност, култура, социален произход и т.н. Повечето от международните организации, които са проявили интерес към приобщаващото образование, са възприели този широк подход (Naug, 2017).

„Образование за всички“ е глобално движение в рамките на ЮНЕСКО за осигуряване на качествено основно образование за всички. То измества включването от полето на уврежданията в царството на многообразието, терен, който „сега включва по-обширен спектър от опасения и дискурси“ (нак там).

Промените в образованието в началото на XXI век са по посока на неговия фокус, цели, съдържание, методи на преподаване, като все по-ясно го ориентират към свободното развитие на личността, творческата инициатива, формиране и усъвършенстване на широк спектър от умения у учениците, бъдещи специалисти (Тодорова, 2023).

През последните години ЮНЕСКО и различни международни институции определят приобщаващото образование с по-висока степен на обобщеност. За две десетилетия „концепцията за приобщаващо образование се разшири още повече да обхване всички маргинализирани и уязвими групи, в резултат на което „застава в основата на днешните международни оценки на различията в образователните системи – не само по отношение на това кой има достъп до тях, но и по отношение на качеството на предоставяното образование“ (Inclusive education for persons with disabilities – Are we making progress?, 2019).

В Наръчник за приобщаващо образование на ЮНЕСКО (Welcoming diversity in the learning environment: teachers' handbook for inclusive education, 2022) е посочено, че „приобщаващото образование е дълбоко вкоренено в концепцията за правото на образование за всички“ (Kaplan, Bista, 2022).

Авторите на наръчника възлагат на приобщаващото образование изключително значима роля в XXI век, тъй като „е съществен компонент от опитите за насърчаване на по-голямо социално сближаване в свят, който изглежда все по-разделен и дисонансен“ (Kaplan, Bista, 2022). Приобщаващото образование е дефинирано като „ангажимент, че всяко дете – независимо от произхода или способностите си – има право да получи качествено образование“ (нак там).

В Наръчника е определена и основната цел на приобщаващото образование в нашия глобален свят – „да промени цялата образователна система, така че всяко предучилищно училище, училище, колеж, център за професионално обучение или друга образователна среда и всеки учител да могат да приемат ученици от всякакъв произход (независимо от способности, пол, етническа принадлежност, език или друг социално-икономически статус) и да им осигурят качествено образование заедно с техните връстници (нак там).

Целта на приобщаващото образование според Комитета по правата на хората с увреждания на Организацията на обединените нации (2016) е „да се осигурят на всички ученици равнопоставени възможности за обучение, насърчаващо участието, както и среда, която най-добре отговаря на техните изисквания и предпочитания“ (Donali, Uotkins, 2021).

Европейската агенция за специални образователни потребности и приобщаващо образование формулира крайната цел на приобщаващите образователни системи, които трябва да обхващат „всички учащи, на каквато и възраст да са, които да имат възможност да получат адекватно, висококачествено образование в общността, в която живеят, редом с приятелите и връстниците си“ (пак там).

Ролята на приобщаващото образование е „да даде възможност на общностите, системите и структурите да се борят с дискриминацията, включително вредните стереотипи, да признават многообразието, да насърчават участието и да преодолеят бариерите пред ученето и участието за всички, като се фокусират върху благосъстоянието и успеха на учениците с увреждания. Това изисква задълбочена трансформация на образователните системи в законодателството, политиката и механизмите за финансиране – образователната система трябва да се промени, за да отговаря на детето, но това рядко се прави (Inclusive education for persons with disabilities – Are we making progress?, 2019).

Както беше посочено, в исторически план в международните документи приобщаващото образование е било свързано първоначално със защита на правото на децата със специални образователни потребности и гарантиране на равния достъп до обучение заедно с техните връстници (Всеобщата декларация за правата на човека, 1948; Декларация от Саламанка, 1994).

Според Р. Науг „някои аспекти на приобщаващото образование имат дълга история. Доминиращата му употреба идва от това как да се организира и преподава специално образование на ученици с увреждания, което е тясната дефиниция. Алтернативният широк подход се занимава с всички ученици, застрашени от маргинализация (Науг, 2017). Авторът посочва, че „една от причините за въвеждането на приобщаващото образование е опитът с интеграцията като организационен принцип на специалното образование през 60-те години на миналия век. След това интеграцията продължава да поддържа дихотомията между обикновено и специално образование. Противно на намеренията, практикуването на интеграция не елиминира сегрегацията, маргинализацията, дискриминацията или девалвацията в масовите училищни условия“ (пак там).

Р. Науг отбелязва, че има тревога от разширяването на дефиницията за приобщаващо образование и критики срещу широкото определение. Аргументът е, че това „може да бъде възможна заплаха не само за приобщаващата теория, но и за приобщаващите практики. Тъй като широкото определение засяга не само хората с увреждания, съществува риск интересите на хората с увреждания да станат второстепенни или дори да бъдат пренебрегнати, когато се преследват интереси на други малцинства“ (пак там).

Според автора, въпреки декларациите за приобщаващото образование като всеобщо право на всички в горепосочените международни документи, има разлика между техните ценности и реалността както в международен мащаб, така и локално, в отделните региони на държавите. Изследователят посочва, че „европейските страни декларират ангажимент да реализират приобщаващо образование в съответствие с последните дефиниции. Резултатите от прилагането му на практика обаче не са никак убедителни“ (пак там). Причината е, че част от държавите все още практикуват дихотомия между специално и обикновено образование в рамките на концепцията за включване (пак там). В някои страни образованието за ученици с увреждания все още е слабо развито и с лошо качество (пак там).

Vijetri Bose и Jody Neumann посочват конкретни данни за неприлаганото на практика на водещите ценности на приобщаващото образование. Изследователите цитират данни на ООН, според които на 13% от хората с увреждания в седем държави през 2011 г. е било отказано поне веднъж да постъпят в училище или детска градина поради тяхното увреждане (Bose, 2020).

В Доклада за мониторинг на глобалното образование (GEM) за 2020 г. на Юнеско се отбелязва, че 258 милиона деца и младежи са били напълно изключени от образование, като бедността е основната пречка пред достъпа.

Докладът е заложен в Декларацията от Инcheon като „основен механизъм за наблюдение“, който да следи „изпълнението на национални и международни стратегии“ (Global education monitoring report, 2020) за реализация на приобщаващото образование в света.

Основната препоръка на този доклад към всички участници в образованието – да разширят разбирането си за приобщаващото образование, за да включат всички учащи, независимо от тяхната идентичност, произход или способности – идва в подходящ момент, когато светът се стреми да изгради по-приобщаващите образователни системи (пак там). В документа са включени редица препоръки за реализация на приобщаващото образование в международен мащаб. Първата и водеща сред тях е да се разшири обхватът на приобщаващото образование (пак там). То трябва да „включва всички учащи, независимо от идентичността, произхода или способностите“ (пак там).

В този смисъл според ЮНЕСКО първата стъпка към постигането на целите на приобщаващо образование в света е налагане на една по-широка дефиниция, която да включва по-широк контингент от деца и младежи. Международната организация разбира понятието „включване“ като „процес: действия и практики, които презгъщат разнообразието и изграждат чувство за принадлежност, вкоренено с убеждението, че всеки човек има стойност и потенциал и трябва да бъде уважаван“ (пак там).

Анализът на международните документи за приобщаващото образование обобщено води до следните констатации:

- документите от XX век акцентират основно върху правото на образование на всяко дете, но от позицията на равния старт;
- от този период са нормативните документи с фокус върху децата със специални образователни потребности, които трябва да бъдат приобщени;
- международните документи от XXI век се ангажират с приобщаване на различни групи деца, като стремежът е „никой да не бъде изключен“ (Incheon Declaration and SDG4 – Education 2030 Framework for Action, 2015);
- визията за приобщаване в последните документи отчита не само равния достъп до образование, а оценява възможностите за качествено образование (Inclusive education for persons with disabilities – Are we making progress? 2019);
- последните международни документи концептуализират приобщаващото образование в широк смисъл, като личното развитие на всеки човек е част от устойчивото развитие на обществата (Incheon Declaration and SDG4 – Education 2030 Framework for Action, 2015) и е процес на учене през целия живот;
- международните документи от последните години са фокусирани към разширяване на обхвата на приобщаването и разширяването на самата дефиниция за него.

Днес се приема, че ценности като „уважението на личността на всяко дете, неговите таланти и способности“ (Convention on the Rights of the Child, 1989) вече не се нуждаят от изрично деклариране, а при приобщаването водещо е „разнообразието“ (Global education monitoring report, 2020).

В заключение, приобщаването в нашия свързан от глобалната мрежа свят среща множество предизвикателства. В различните международни документи терминът „приобщаващо образование“ търпи разширяване на обхвата и съдържанието. Въпреки че понятието непрекъснато се обогатява смислово и съдържателно, то притежава потенциал за още по-точно дефиниране.

Тенденцията и заявките за разширяване на съдържанието на термина в хронологичен план в международната нормативна база създават очаквания за намаляване на всякакви форми на изключване. На приобщаващото образование международните документи отреждат мащабна роля в XXI век за трансформиране не само на обществата, но и на самия живот.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Бут, Т. & Ейнскоу, М. (2002). Индекс за приобщаване – ръководство за управление на приобщаващите процеси в училище. Да подобрим ученето и участието в училищата. София: Изд. на Център за изследване на приобщаващото образование, 9, <http://www.csie.org.uk/resources/translations/IndexBulgarian.pdf>, последно посещение на 08.07.2018. [Booth, T., & Ainscow, M. (2002). Index for inclusion: developing learning and participation in schools. Sofia: Centre for Studies on Inclusive Education (2011), <http://www.csie.org.uk/inclusion/what.shtml>]
- Всеобща декларация за правата на човека, <https://www.cpdp.bg/?p=element&aid=32> [Vseobshta deklaratsia za pravata na choveka, <https://www.cpdp.bg/?p=element&aid=32>]
- Донъли, В. Дж., Уоткинс, А. (ред.) Основни принципи: Подкрепа за разработването и прилагането на политики за приобщаващо образование. Европейска агенция за специални образователни потребности и приобщаващо образование, 2021 г. [Donali, V., Uotkins, A. (2021). Osnovni printsiipi: Podkrepa za razrobotvaneto i prilaganeto na politiki za priobshtavashto obrazovanie. Evropeyska agentsia za spetsialni obrazovatelni potrebnosti i priobshtavashto obrazovanie, ISBN: 978-87-7110-941-2, s.7]
- Марчева-Йошовска, П. (2023). Ресурсно подпомагане на деца и ученици със специални образователни потребности. Велико Търново: Фабер. [Marcheva-Yoshovska, P. (2023). Resursno podpomagane na detsa i uchenitsi sas spetsialni obrazovatelni potrebnosti. Treto preraboteno i dopalнено издание. Veliko Tarnovo: Faber, ISBN: 978-619-00-1434-8.]
- Такворян-Солакян, Б. (2016) Стратегиата „Образование за всички“ и превенцията на отпадането от училище. С.: ИК Феномен. [Takvoryan-Solakyan, B. (2016) Strategiyata „Obrazovanie za vsichki“ i preventsia na otpadenoto ot uchilishte. S.: IK „Fenomen, ISSN: 978-954-549-115-3.]
- Тодорова, С. (2023). Ключовите компетентности в съвременното образование. – В: Сборник доклади от Годишна университетска научна конференция, Изд. Комплекс на НВУ „Васил Левски“, Велико Търново, с. 1883-1890. [Todorova, S. (2023). Klyuchovite kompetentnosti v savremennoto obrazovanie. Sb. dokladi ot Godishna universitetska nauchna konferentsia, Izdatelski kompleks na NVU " Vasil Levski", Veliko Tarnovo, s. 1883-1890, ISSN 2367-7481.]
- Bowen, G. (2009) Document Analysis as a Qualitative Research Method. *Qualitative Research Journal*, 9, 27-40. 10.3316/QRJ0902027.
- Bose, B., Heymann, J. (2020) Do inclusive education laws improve primary schooling among children with disabilities? *International Journal of Educational Development*, Volume 77, 102208, ISSN 0738-0593, <https://doi.org/10.1016/j.ijedudev.2020.102208>
- Convention on the Rights of the Child (1989): <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-rights-child> (8.12.2023 г.)
- Global education monitoring report (2020): Inclusion and education: all means all,

- UNESCO, ISBN: 978-92-3-100388- 2, <https://doi.org/10.54676/JJNK6989>.
- Haug, P. (2017) Understanding inclusive education: ideals and reality. *Scandinavian Journal of Disability research*, DOI: 10.1080/15017419.2016.1224778, https://storage.googleapis.com/jnl-su-j-sjdr-public/journals/1/pageHeaderLogoImage_en_US.png?t=1686846960376 , (8.12.2023 г.)
- Incheon Declaration and Framework for Action for the implementation of Sustainable Development Goal 4 Ensure inclusive and equitable quality education and promote lifelong learning opportunities for all, Paris, (2015), <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000245656>
- Inclusive education for persons with disabilities – Are we making progress? (2019). Background paper prepared for the International Forum on inclusion and equity in education – Every learner matters, Cali, Colombia, UNESCO, <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000370386>
- United Nations (2016), <https://www.un.org/development/desa/disabilities/convention-on-the-rights-of-persons-with-disabilities/article-24-education.html> (8.12.2023 г.)
- Kaplan, I., Bista, M. (2022) Welcoming diversity in the learning environment: teachers' handbook for inclusive education, UNESCO, ISBN 978-92-9223-692-2
- The Association for Inclusion (ALLFIE), <https://www.allfie.org.uk/definitions/what-is-inclusive-education> (8.12.2023 г.)
- <https://www.un.org/development/desa/disabilities/convention-on-the-rights-of-persons-with-disabilities/article-24-education.html> (8.12.2023 г.)
- <https://www.unicef.org/education/inclusive-education> (8.12.2023 г.)
- <https://www.unesco.org/en/inclusion-education> (8.12.2023 г.)

За автора:

Лилия Лозанова, доц., г-р Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“-Шумен, Катедра „Педагогика и УО“

Научни интереси: медийно образование, мобилно обучение

E-mail: l.lozanova@shu.bg

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0000-8379-3453>

About the Author:

Lilia Lozanova, PhD, Assoc. prof., Shumen University "Bishop Konstantin Preslavski"-Shumen, Department of Pedagogy and Education

Scientific interests: media education, mobile learning

E-mail: l.lozanova@shu.bg

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0000-8379-3453>